

УДК 378.017.92

ІСТОРИОГРАФІЯ ФЕНОМЕНУ ТОЛЕРАНТНОСТІ В НАУКОВІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Рожнова А. І.

У статті на основі аналізу наукових підходів розглянуто історіографію феномену поняття "толерантність", трансформацію розуміння відповідного феномену у європейській культурній традиції. Висвітлено зміни в інтерпретації толерантності: від античності і до сьогодення. Поява феномену толерантності в культурі та затвердження цієї категорії в політиці та правових практиках трактується як одна з відповідей на питання можливостей запобігання конфліктам.

В історичному плані феномен "толерантність" стосується заборони релігійної дискримінації, до якої пізніше додалася заборона на етнічну дискримінацію. Сьогодні цей термін використовується на позначення широкого кола терпимого ставлення до соціальної групи чи політичної партії або ідей, які багато хто вважає неприйнятними; лояльності в оцінці вчинків і поведінки інших людей, готовності до порозуміння й співпраці в розв'язанні питань міжособистісної групової та міжнаціональної взаємодії. Ефективність толерантності залежить від обраної суспільством форми домінуючої свідомості: міфологічної, релігійної, секулярної або науково-громадської. Феномен толерантності органічно пов'язаний з комунікативними процесами міжособистісної взаємодії.

У статті розглядаємо феномен "толерантність" та різноманітність його визначень, які містяться у наукових дослідженнях. На сьогодні проблема толерантності стає особливо актуальною, оскільки вона потребує пошуку таких стратегій мислення та діяльності, які б сприяли встановленню єдиної думки стосовно протиріч, основаної на взаєморозумінні, моральній відповідальності та повазі до прав людини.

Ключові слова: толерантність, терпимість, цінність, інтолерантність, діалог, спілкування.

В статье на основе анализа научных подходов рассмотрена историография феномена понятие "толерантность", трансформация понимания соответствующего феномена в европейской культурной традиции. Освещены изменения в интерпретации толерантности: от античности и до наших дней. Появление феномена толерантности в культуре и утверждение этой категории в политике и правовых практиках трактуется как один из ответов на вопрос возможностей предотвращения конфликтов.

Ключевые слова: толерантность, терпимость, ценность, интолерантность, диалог, общение.

In the article the analysis of scientific approaches to the historiography of the TOLERANCE concept, the phenomenon transformation understanding in the European cultural tradition is considered. The changes in the interpretation of tolerance from antiquity to the present are highlighted. The emergence of a cultural tolerance phenomenon and the adoption of this category in politics and legal practice are interpreted as one of the answers to the question of the possibilities of preventing conflicts.

Historically, the phenomenon of TOLERANCE refers to the prohibition of religious discrimination, which was later supplemented by a ban on ethnic discrimination. Today, this term is used to denote a wide range of tolerant attitudes towards a social group or political party or ideas that many consider to be inappropriate; loyalty in the assessment of other people's behavior, readiness for understanding and cooperation in solving issues of interpersonal group and interethnic interaction. The effectiveness of tolerance depends on the type of dominant consciousness chosen by society: the mythological, religious, secular or scientific and public. The phenomenon of tolerance is organically linked with the communicative processes of interpersonal interaction.

The article deals with the phenomenon of TOLERANCE and the variety of its definitions contained in scientific research. Today, the issue of tolerance becomes particularly relevant as it requires the search for strategies for thinking and activities that would contribute to establishing a common opinion on contradictions based on mutual understanding, moral responsibility and respect for human rights.

Key words: tolerance, toleration, value, intolerance, dialogue, communication.

Актуальність дослідження. Сучасний світ складається з величезної кількості культур, які знаходяться у певних стосунках, визначених історично. Це зумовлює необхідність для кожного взаємодіяти з представниками інших культур, національностей. На сьогодні існування в полікультурному соціумі є проблемою груп людей, країн, цивілізацій та самої особистості. Саме її основним моментом є толерантність як один з універсальних принципів людської життєдіяльності. На даний момент особливо важливим постає питання про навчання та дотримання толерантності в житті молоді, від якої залежить майбутнє. В полікультурному середовищі, що вимагає від особистості певних ціннісних настанов, комунікативних навичок та поведінки, толерантність стає умовою формування молоді особистості. Взагалі, толерантність у контексті формування цінностей може бути базисом для гуманістичних цінностей, які спрямовані на врегулювання міжособистісних та міжгрупових взаємовідносин, таких як людяність, взаємоповага, свобода вибору, демократія, право.

Ідеї Декларації принципів толерантності, проголошені Генеральною конференцією ЮНЕСКО у 1995 році, поки що не стали основою суспільного життя світової спільноти. Тому глобальні проблеми сучасності висувають вимогу необхідності збереження цілісності і різноманіття сучасного світу як запоруку подальшого розвитку людства. Ідея культивування і входження до широкого вжитку поняття толерантності гаряче підтримується світовою спільнотою, оскільки саме вона стає реальним засобом подолання сучасного міжнародного екстремізму і тероризму.

У структурі духовних цінностей важливе місце належить толерантності як умові реалізації принципів загальнолюдської моралі. Саме виховання толерантності повинно посідати головне місце в процесі підготовки молоді до успішної взаємодії в полікультурному суспільстві для подолання явищ національної або етнічної зверхності, для попередження ворожості між людьми, а також для формування високих моральних цінностей.

Метою статті є з'ясування сутності й змісту феномену "толерантність" у науковій літературі.

Виклад основного матеріалу. Багатоаспектний характер сучасних досліджень у галузі гармонійного виховання особистості, а саме проблеми толерантності, зумовлює звернення до різноманітних дисциплін – філософії, історії, етики, культурології, педагогіки і психології, оскільки проблема формування толерантності розглядається в контексті філософських, культурологічних, а також педагогічних питань розвитку особистості.

Для повноцінного усвідомлення феномену толерантності в сучасній педагогіці і визначення власного бачення цього поняття звертаємося до історіографії проблеми толерантності в зарубіжній і вітчизняній науковій літературі. Вивчення наукових матеріалів зарубіжних авторів свідчить про відсутність поняття "толерантність" в епоху цивілізацій античного світу, середньовіччя і до початку XVI ст. Наукові джерела свідчать про наявність передумов для формування сучасного розуміння толерантності, серед яких слід відзначити найсуттєвіші: роздуми філософів зазначеного історичного періоду щодо гармонійних стосунків у межах держави; висловлювання про відносність істини; апелювання до таких етико-філософських понять, як любов і терпимість, стриманість і дружба між людьми.

В часи античності тема толерантності ще не набула окремого філософського значення, її мотиви можна простежити у висловлюваннях таких відомих мислителів, як: Сократ, Платон, Аристотель, Демокрит, Геродот, Сенека, Тертуліан та ін. Вважаємо, що використання поняття "терпимість" у літературі зазначеного історичного періоду – це перший крок на шляху до сьогоденного тлумачення толерантності. Саме тому вважаємо за необхідне в подальшому дослідженні простежити станов-

лення феномену толерантності, відштовхуючись від понять "терпимість", "терпеливість", "істина", "співдружність" та "дружба", "добродетельність" і "любов" у працях філософів, оскільки зазначені поняття можна віднести до сутнісного змісту сучасного розуміння і трактування поняття "толрантність".

Зворотним моментом античної філософії вважається діяльність Сократа, який був першим, хто, ототожнюючи добродетельність і знання, спрямував увагу філософів на беззаперечне значення людської особистості. Філософ закликав до самопізнання і вказував на існування людського права на власні переконання, ідеї і позиції незалежно від того, чи відповідають вони повністю існуючим нормам у суспільстві. Він вважав, що істинне пізнання дає орієнтири людині у повсякденному житті, саме тому цінність будь-якого пізнання полягає у тому, щоб навчитися розумно вести людські справи [7, с. 55].

Для вивчення історії толерантності цікавою є думка Платона, відображена в праці "Держава", де філософ замислюється про можливість організації гармонійних стосунків між людиною і державою, стверджуючи, що існування людини неможливе без держави, і мета існування людини може бути тільки тоді метою, коли вона співвіднесена із метою її держави [5, с. 168]. Близькі судження щодо співвідношення людини і держави належать і Аристотелю, учню Платона. Для Аристотеля "терпимість" – це можливість рівноправного існування речей і людей [9, с. 23]. У такий спосіб філософ вказує на терпимість до почуттів інших, що перегукуються із сьогоденною терпимістю як необхідною складовою змісту толерантності.

Таким чином, зазначені філософи стародавнього світу піднімали проблему організації людських стосунків, питання про умови ефективної взаємодії між людьми, замислювалися над значенням людської особистості, необхідністю встановлення істини. Можна сказати, що окреслені ідеї філософів античності знаходять відображення в сучасному розумінні і науковому обґрунтуванні феномену "толрантність".

Аналіз філософської думки Римської імперії свідчить про значний вплив ідей стоїків і епікурейців на її становлення. Так, римський філософ стоїк Сенека замислювався над найшляхетнішими чеснотами, притаманними душі людини, серед яких він відзначав "і справедливість, і відвагу, і терпеливість, і розумність, і скромність, і витриманість, і терпимість (в латинському оригіналі – *tolerantia*), і людськість як її найвище благо" [19, с. 45]. Важливою у поглядах Сенеки є його педагогічна думка про те, що велику роль у формуванні чеснот відіграє виховний вплив на людину ззовні: "співдружність між людьми виникає не сама по собі, а її навчає філософія як непереборне прагнення до мудрості" [7, с. 191].

Для римського філософа М. Аврелія фундаментом органічного зв'язку всіх людей є "любов", яка проявляється через упокорення й терпимість, а її моральними цінностями постають справедливість, істина, розсудливість і мужність, які сьогодні характеризують поняття "толрантність".

На думку Тертуліана, терпимість відіграє важливу роль у процесі досягнення згоди, оскільки вона керує спасінням і слугує покаяттю, а покаяття, в свою чергу, відкриває шлях до терпимості. Саме на цьому етапі терпимість набуває форми любові, яка є благочинною, здатною витримати все, і ніколи не загине, оскільки є великим таїнством віри.

Особливу роль у розвитку ідей толерантності відіграло європейське Просвітництво, яскравими представниками якого є Джон Локк, Ф. М. Вольтер, Ш.-Л. де Монтеск'є. В працях Ф. М. Вольтера, Дж. Локка та інших просвітників толерантність набуває філософського значення. Так, один з найжорсткіших критиків релігійного фанатизму Ф. М. Вольтер у трактаті "Про віротерпимість", не критикуючи жодної конкретної релігії, довів, що, милосердні за своїми цінностями, вони руйнуються через забобони і нетерпимість. На його думку, всі вірування повинні мати можливість самовираження, але "вершиною безглуздості слід вважати переконання про те, що всі люди повинні думати однаково про абстрактні предмети" [7, с. 56].

Англійський філософ Джон Локк (XVII ст.) вважав терпимість головним фактором встановлення миру. У "Листах про віротерпимість" він писав: "Якщо я з усіх сил поспішаю до Єрусалима прямим шляхом, чому ж я наражаюся на небезпеку лише тому, що харчуюся в дорозі м'ясом або іншою їжею, корисною моєму шлункові та здоров'ю. Чи тому, що з багатьох різних шляхів, що ведуть в одному напрямку, я

обираю той, який здається мені найменш звивистим і брудним? Чи тому, що я маю в дорозі поводиря, увінчаного митрою або убраного в білу мантію, або не маю його? Бо якщо замислитися серйозно, саме до таких дрібниць належить більшість речей, що викликають жорстокі суперечки серед братів-християн, згодних між собою у найважливіших питаннях релігії..." [16, с. 56]. Дж. Локк не був першим, хто виступив на захист релігійної толерантності, але його позиція відрізняється безпосередністю і впевненістю. Він проголошує толерантність основною характеристикою істинної церкви, а істинна релігія, на думку філософа, відповідно регулює життя людини, пробуджуючи в неї найкращі цінності: любов, прихильність і милосердя.

Отже, в період Просвітництва відбулося переосмислення внутрішнього світу індивіда, було закладено нові етичні принципи і з'явилися нові форми поведінки людей. Слід зазначити, що після кровопролитних війн важливим було становлення релігійної толерантності як реакції на насилля в суспільстві. Вираженням цього стало розуміння права кожного на вільний вибір релігії і його захист. Можна з упевненістю сказати, що сучасне тлумачення терміна "толерантність" багато в чому було підготовлене філософами XVI–XVII століть, які повстали проти "терпіння нетерпимості" [19, с. 68]. Найвагомим їхнім внеском в історію людства стало визнання толерантності загальною цінністю і основоположним компонентом миру та злагоди між релігіями, народами і різними соціальними групами.

Епоха Реформації характеризується поступовою руйнацією класових упреждень, переосмисленням значення особистості з наданням їй самостійної цінності, не пов'язаної із родовим корінням і спадковою належністю до певного класу. Така еволюція суспільної свідомості сприяла переосмисленню поняття толерантності, поступово надаючи їй глобального значення.

Щодо християнської філософії, то з самого свого зародження в терпимості вона вбачала страждальну ідею спасіння душі, що протиставляється сучасній відкритій позиції толерантності. Філософи епохи середньовіччя терпимість пов'язують із пошуком істини в релігійних вченнях і шляхами подолання релігійного фанатизму, непорозуміння і ненависті у ставленні до інакодумців. В епоху Відродження послаблення впливу церкви спричинило появу феномену "толерантність", але й у подальшому терпимість продовжувала носити нестійкий характер і ототожнювалася із релігійною толерантністю, яка формувалася у відповідь на заклики мислителів того часу до вищої релігійної терпимості М. Монтеня, Ф. Рабле, Я. Коменського, А. Ф. Дістервега та ін.

Підґрунтям поняття толерантності стала віротерпимість. Вона започаткувала права і свободи людини, що в сучасному світі стали основою демократичного суспільства.

У Новий час було визнано, що існують питання, в урегулюванні яких ніхто нікому не може стати суддею. Зокрема, це стосується деяких аспектів віросповідання, переконань, світогляду, а також орієнтацій у приватному і суспільному житті. Однак обмеженням можуть виступати лише ті права, які не повинні бути придушеними у суспільстві, перш за все це не стосується зафіксованих в Конституції прав, за чим повинна ретельно стежити держава [8, с. 15]. Із становленням правової держави поняття "толерантність" у науковому обігу набуло більш широкого значення. Термін починають розглядати з позицій різних суспільних наук. Аналіз досліджень дозволяє стверджувати, що соціокультурний, етичний, психологічний і філософський аспекти толерантності вивчені сьогодні набагато ширше порівняно з педагогічним.

Слід зазначити, що в Україні до вивчення й осмислення явища толерантності підійшли значно пізніше, ніж на Заході. Так, витоки пізнання толерантних відносин в Україні сягають княжої доби (IX–XIII ст.), вони тісно пов'язані з буттям українського народу та формуванням української державності в період об'єднання східнослов'янських племен навколо політичного й культурно-економічного центру – Києва. В той час неоднозначною була ситуація всередині країни, що зумовлювалася розбіжностями родових і ранньофеодальних відносин у соціально-економічній сфері і перетвореннями в культурному житті, що супроводжувалися змінами релігійної свідомості під час переходу від язичництва до християнства. Таке історичне різноманіття в соціальному, економічному і культурному житті сприяло актуалізації теми мирних стосунків. Так, сьогодні в працях найдавніших українських мислителів

Київської Русі простежуємо відгуки сучасної ідеї толерантності. В Київській Русі принципи братерської любові, покори молодшого старшому, терплячості набувають характеру вагомих чеснот і сприймаються як ефективний засіб становлення моральної та ідеологічної дисципліни [12, с. 111–112].

Таким чином, в Київській Русі існували принципи терпимості, але вони були обмежені особливими умовами ідеології держави і впливали із православної етики. На шляху до становлення сучасного поняття толерантності у вітчизняній літературі вагомими стали думки мислителів Київської Русі, в яких простежуються глибинні підстави культури миру і толерантності. Їхні ідеї набули подальшого розвитку і стали підґрунтям для сьогоденного трактування феномену толерантності.

В кінці XVI ст. в Україні з'являються братські школи, вагоме значення в яких надавалося вихованню і формуванню моральних якостей, де простежувалися сучасні вимоги до толерантних взаємин. Так, члени братства виступали проти національного і релігійного обмеження українців, від учителя вимагали однакового ставлення до дітей різного соціального і національного походження.

Розвитку вітчизняної ідеї толерантності сприяло утворення та діяльність культурно-просвітницьких товариств "Просвіта" в кінці XIX – на початку XX ст., які охопили сфери культури, політики, освіти, мистецтва та науки. Дбаючи про розвиток українського виховного ідеалу, діячі товариств "Просвіти" влаштовували літературно-музичні вечори, присвячені героїчному минулому українського народу, створювали бібліотеки, читальні й курси. Вагоме місце посідала толерантність у виховному ідеалі "просвітян", який увібрав і віддзеркалював народну мудрість, ідеали минулого, а також відповідав потребам часу, збагачувався, наповнювався новими цінностями. Таким чином, серед складових виховного ідеалу в творчій спадщині українських діячів "Просвіти" кінця XIX ст. – початку XX ст. виділяють національну складову, до якої входить досліджуваний нами феномен – толерантність [12, с. 24–45].

Основою педагогічної системи українського педагога К. Ушинського був принцип народності. Він стверджував, що викладання в школі має проводитися рідною мовою, будуватися на національних засадах. К. Ушинський доводить, що не тільки на практиці, але і в теорії не існує загальної виховної системи для всіх народів. У кожного народу своя особлива система виховання, і як не можна жити за зразком іншого народу, так само не можна виховуватись за чужою запозиченою педагогічною системою [17, с. 39].

В ідеї народності вітчизняної освіти простежується думка про виховання в душі толерантного ставлення, оскільки в основі такої освіти знаходяться гуманістичні підходи в педагогіці, які розглядають національні цінності в контексті загальнолюдських і спрямовані на формування толерантності, поважного ставлення до інших країн, культур та народів.

На нашу думку, в процесі виховання толерантності за основу слід брати найкращі ідеї національної педагогічної та філософської думки, оскільки саме тут можна знайти ідеї про любов до ближнього, про самоповагу, доброчесність і терпимість. Так, серед послідовників національних ідей К. Ушинського в Україні можна виділити Х. Алчевську, Г. Ващенко, Б. Грінченка, Т. Лубенця, О. Духновича, Ю. Руденко, С. Русову, М. Стельмаховича та ін.

Серед вітчизняних дослідників толерантності слід відмітити видатного педагога, мовознавця, богослова І. Огієнка, який досліджував проблему морально-етичного розвитку особистості і формування в неї толерантності. У своїх афоризмах учений поєднав християнську мораль з історично-складними моральними нормами: "Умій прощати – в цьому висота служби ближньому"; "Переконайте добром тих, хто думає або робить зло"; "З веселим обличчям дивімось у очі терпінням, але обміркуюйте вихід із них спокійно, розважливо й розумно".

У подальший доробок вітчизняної ідеї толерантності істотний внесок зробив видатний український філософ М. Грушевський, який вважав солідарність основною характеристикою моральної та духовної культури соціуму. Він зазначав, що саме завдяки солідарності людство здатне долати расові, релігійні та кастові бар'єри. Для мислителя вона була складовою нормальних взаємин у соціумі [13, с. 56]. У повсякденні, наголошує він, поведінка дитини має відповідати правилам і нормам

життєдіяльності в соціумі, виявленню нею культури, толерантності у взаєминах і спілкуванні, вмінню критично аналізувати свої вчинки. Педагог говорить про здатність молодих людей поєднувати свої особисті прагнення й бажання з інтересами інших добродійних людей. Зазначені ідеї вітчизняного педагога є стрижневими у формуванні соціально-активної, толерантної, комунікативно розвиненої особистості [13, с. 67].

Історія світових подій ХХ століття свідчить про обмеженість прояву толерантності у суспільстві. Наслідки Першої світової війни, події Жовтневої революції в Росії, Друга світова війна, Голокост, геноцид – ці події свідчать про неготовність людства долати конфлікти і толерантно вирішувати економічні, політичні, національні проблеми в цей історичний період. Посилюється увага до поняття толерантності в другій половині ХХ століття, після завершення двох світових війн, коли людство усвідомило: взаєморозуміння не є природним, його слід вчитися. Значна кількість декларацій, хартій, законів була прийнята у ХХ столітті, де знайшли втілення ідеї свободи особистості ("Загальна декларація прав людини" (1948), "Декларація і програма дій у сфері культури світу", "Декларація принципів толерантності" (1995) та ін.).

Результатом актуальності толерантності в сучасному суспільстві та проблеми її формування у підростаючого покоління є створення нормативно-правової бази виховання толерантності як на міжнародному, так і на національному рівні. Так, у Загальній декларації прав людини проголошується, що "кожна людина має право на свободу думки, совісті і релігії" (стаття 18), "на свободу переконань і на вільне їх виявлення" (стаття 19) і що освіта "повинна сприяти взаєморозумінню, терпимості і дружбі між усіма народами, расовими або релігійними групами" (стаття 26) [8, с. 109], тобто в цьому документі затверджені аспекти виховання міжнаціональної та релігійної толерантності. На продовження цієї теми згідно з десятим принципом Декларації прав дитини виховання дітей має відбуватися у "душі взаєморозуміння, терпимості, дружби між народами, миру і загального братерства" (стаття 10) [8, с. 58].

Конвенція ООН "Про права дитини" визначає одним із напрямів освіти "підготовку дитини до свідомого життя у вільному суспільстві в душі розуміння миру, терпимості, рівноправності чоловіків і жінок та дружби між народами, етнічними, національними і релігійними групами, а також особами з корінного населення" (стаття 29) [8, с. 35]. У цьому джерелі до визначених нами двох аспектів виховання толерантності додається третій – виховання міжособистісної толерантності у дітей.

У жовтні 1997 року було розроблено міждисциплінарний проект "На шляху до культури миру" на 29-й сесії Генеральної міжнародної конференції ЮНЕСКО. У вересні 1999 прийнято "Декларацію і програму дій в галузі культури миру" на 53-й сесії Генеральної Асамблеї ООН, де провідними проголошуються принципи демократії, терпимості, співробітництва і взаєморозуміння на всіх рівнях суспільства і між усіма народами. У "Декларації принципів толерантності", прийнятій 16 листопада 1995 року, йдеться не тільки про соціальний аспект терпимості та її державний рівень, а наголошується на необхідності виховання толерантності як якості особистості: "Виховання в душі толерантності слід розглядати у якості невідкладного імперативу" [8, с. 35].

Ідею толерантності знаходимо також у педагогіці Ш. Амонашвілі, Г. Ващенко, А. Макаренка, В. Сухомлинського. Так, А. Макаренко зазначав, що значущість кожного окремого індивіда у структурі цілісної людської спільноти визначається, насамперед, здатністю плідно долучатися до суспільного життя і підготовкою його соціумом до цього процесу. Особливу увагу вчений приділяв розвитку рівня сформованості соціально-комунікативної культури в дитячому колективі.

У працях В. Сухомлинського знаходимо аналіз сутності взаємин, які полягають у формуванні духовної потреби однієї людини в іншій. А вона пробуджується лише тоді, коли вихованець буде цікавитися духовним світом іншої людини. На нашу думку, такі стосунки забезпечують розвиток толерантності у вихованців. Однією з важливих норм моралі педагог вважає плекання в собі добра, правди, честі, духовної краси, творіння добрих справ, протистояння злу, неправді, безчестю [14, с. 45].

Сучасне розуміння толерантності деякі дослідники пов'язують із "свободою вибору індивіда", а суттєва відмінна риса феномена, на думку Л. Бобовникової, сьогодні полягає "... в наявності можливості вільного самовизначення індивіда" [13, с. 160]. А. Погодіна розуміє толерантність як активну моральну позицію та психо-

логічну готовність до терпіння заради позитивної взаємодії з людьми іншої культури, нації, релігії, соціального середовища [11, с. 23].

Г. Солдатова, Л. Шайгерова розглядають толерантність насамперед як повагу та визнання рівності, багатомірності і різноманітності людської культури, норм, вірувань, а разом з тим і як відмову від домінування, насилля та переваги будь-якої точки зору. "Толерантність – це інтегральна характеристика індивіда, яка визначає його здатність у проблемних і кризових ситуаціях активно взаємодіяти із зовнішнім середовищем з метою відновлення своєї нервово-психічної рівноваги, успішної адаптації й розвитку взаємин із собою і довкіллям" [12]. Толерантність пояснюється як моральна якість, що характеризує ставлення людини до інтересів, переконань, вірувань, звичок і поведінки інших людей, а також як прагнення до взаєморозуміння, узгодження різних зацікавлень і точок зору засобами роз'яснення і переконання.

Слушно зауважує С. Герасимов: "Педагогічна сутність поняття "толерантність" розглядається як складне явище, новоутворення особистості, яке виражає систему її терпимого ставлення до оточення, світу, етносу, нації, релігії, позиції, думок і поведінки інших людей... необхідна умова дотримання принципів людського співіснування..." [13, с. 55].

Згідно з педагогічним дослідженням О. Брянцевої, толерантність – механізм педагогічного процесу, навчання, виховання і саморозвитку, який потребує від людини обміну діалоговою інформацією та взаємозбагачення. Дослідниця також розкриває власне бачення поняття "виховання толерантності", яке для неї постає як "складний системно-структурний процес, що передбачає формування ідеалів на основі ментальності людини, реалізацію соціокультурних функцій педагогічного процесу і постійний діалог між ціннісними орієнтаціями і установками людини, моральними позиціями тощо" [13, с. 57]. А. Ширванян акцентує увагу на педагогічному спілкуванні як засобі формування толерантності молодших школярів [6, с. 68]. О. Бурлак пропонує теоретичну модель формування міжетнічної толерантності дітей молодшого шкільного віку в процесі вивчення зображувального мистецтва, вказуючи, що одним з основних шляхів формування міжетнічної толерантності постає їхнє залучення до культурного різноманіття світу [13, с. 137].

Наразі проблема толерантності актуалізована в міжнародному документі ООН "Декларація принципів терпимості" (1995 р.). Відомо також, що під егідою ЮНЕСКО 1995 рік проголошено Роком толерантності. В декларації зазначається, що "толерантність – це те, що робить можливим досягнення миру та уможливорює перехід від культури війни до культури миру". В документі можна знайти наступні визначення поняття толерантності: "... повага, прийняття і розуміння великої кількості культур нашого світу, форм самовираження і прояву людської індивідуальності; відмова від догматизму, від абсолютизації істини і затвердження норм, встановлених у міжнародних правових актах у галузі прав людини. Толерантність – активне ставлення до інших, яке формується на базі визнання універсальних прав і свобод людини, а не поступка чи поблажливості. Толерантність – привілей сильних та розумних, які не мають сумнівів щодо власної здібності дійти істини шляхом порозуміння, через діалог та різноманітність переконань та позицій" [8, с. 210]. Сьогодні активне обговорення ідей науковців щодо розвитку, формування, можливості існування цього поняття в тих чи інших сферах можна знайти в науково-публіцистичному віснику "Століття толерантності" під редакцією А. Асмолова [1, с. 87], а також у науковому журналі "Педагогіка толерантності", де головним редактором є Я. Береговий [13, с. 45].

Отже, аналіз психолого-педагогічної та історико-філософської наукової літератури щодо опрацювання поняття толерантності дає підстави стверджувати, що його розглядали вчені різних історичних епох з позицій різних суспільних наук. Історіографія проблеми толерантності в науковому доробку дає змогу оцінити внесок вітчизняних і зарубіжних учених у розширенні сучасного сприйняття поняття "толерантність", сформуванню власне уявлення про її витоки, роль у суспільстві, співвіднесення з такими термінами, як: "терпимість", "терплячість", "відносність істини", "взаємоповага", "стриманість". Вивчення історіографії також дозволяє сформулювати власне визначення феномену "толерантність" і розкрити його сутність, зміст і структуру.

Висновки. Аналізуючи різні підходи до толерантності, здійснені різними вченими, можемо визначити, що толерантність розглядалась вченими як: соціальна цінність, норма соціального життя, принцип людських взаємовідносин, поведінки, особистісна якість. Толерантність – це сприйняття та розуміння багатого різноманіття культур нашого світу, здатність без агресії сприймати думки, поведінку, форми самовираження та спосіб життя іншої людини.

Література

1. Асмолов А. Г. Толерантность: от утопии – к реальности / А. Г. Асмолов // На пути к толерантному сознанию. – М. : Смысл, 2000. – 255 с.
2. Амонашвили Ш. А. Школа жизни / Ш. А. Амонашвили. – М. : Изд. Дом Шалвы Амонашвили, 2000. – 144 с.
3. Аристотель. Политика / Аристотель // Аристотель. Соч. : в 4 т. – М. : Мысль, 1983. Т. 4. – 1983. – С. 375–644.
4. Бех І. Д. Почуття цінності іншої людини як моральний пріоритет особистості / І. Д. Бех // Початкова школа. – 2001. – № 12. – С. 32–35.
5. Безкоровайна О. В. 3 педагогікою толерантності в третє тисячоліття / О. В. Безкоровайна // Педагогіка толерантності. – 2003. – № 3 (25). – С. 4–11.
6. Вовк Л. А. Толерантність як здатність зрозуміти й прийняти іншого / Л. А. Вовк // Валеологія: науково-практичний журнал. – 2003. – № 3. – С. 51–52.
7. Гурова Т. Ю. Розробка поняття "толерантність" в зарубіжній літературі / Т. Ю. Гурова // Проблеми сучасної педагогічної освіти. Сер. "Педагогіка і психологія" : зб. статей. – Ялта : РВВ КГУ, 2011. – Вип. 29. – Ч. 2. – С. 168–171.
8. Декларація принципів толерантності: Затверджено резолюцією 5.61 Генеральною конференцією ЮНЕСКО від 16 листопада 1995 р. // Учительская газета. – 2000. – 12 сент. – 3 21-го; Перше вересня. – 2000. – 16 сент. – 3 6-ї.
9. Платон. Сочинения : в 4 т. / Платон. – М. : Мысль, 1994. Т. 3. – 1994. – 654 с.
10. Плутарх. Избранные жизнеописания : в 2 т. / Плутарх. – М. : Мысль, 1990. Т. 1. – 1990. – 589 с.
11. Погодина А. А. Толерантность: термин, позиция, смысл, программа Интернет [Електронний ресурс] / А. А. Погодина. – Режим доступу: <http://1.septemer.ru/ru/his/2002/11/2.htm>. – Назва з екрана.
12. Скрябина О. Б. Педагогические условия формирования коммуникативной толерантности у старшеклассников : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. пед. наук : спец. 13.00.06 "Теория и методика воспитания (социальное воспитание)" / Скрябина О. Б. – Кострома, 2000. – 22 с.
13. Солдатова Г. Практикум по психодиагностике и исследованию толерантности личности / Г. Солдатова, Л. Шайгерова. – М. : МГУ, 2003. – 112 с.
14. Стельмахович М. Г. Українська народна педагогіка / М. Г. Стельмахович. – К. : ІЗМН, 1997. – 232 с.
15. Стельмахович М. Г. Українська народна педагогіка / М. Г. Стельмахович. – К. : ІЗМН, 1997. – 232 с.
16. Сухомлинський В. О. Народження громадянина / В. О. Сухомлинський // Сухомлинський В. О. Вибр. твори : в 5 т. – К. : Рад. школа, 1977. Т. 3. – 1977. – С. 322–338.
17. Солдатова Г. У. Тренинг "Учимся толерантности" / Г. У. Солдатова, Л. А. Шайгерова, О. Д. Шарова // На пути к толерантному сознанию / ответ. ред. А. Г. Асмолов. – М. : Смысл, 2000. – С. 117–239.
18. Тойнби А. Дж. Постигание истории / А. Дж. Тойнби. – М. : Прогресс, 1991. – 736 с.
19. Ушинський К. Д. Вибрані педагогічні твори : в 2 т. / К. Д. Ушинський. – К. : Рад. шк., 1983.
20. Федотова Н. Н. Толерантность как мировоззренческая и инструментальная ценность / Н. Н. Федотова // Философские науки. – 2004. – № 4. – С. 5–28.
21. Философский энциклопедический словарь. – М. : ИНФРА, 2000. – 576 с.
22. Ханстантинов В. О. Розвиток ідей терпимості-толерантності в добу середньовіччя / В. О. Ханстантинов // Політичний менеджмент. – 2010. – № 2.